

John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Vantilt, Nijmegen 2005) ISBN 9077503242

Op het omslag van dit rijk geïllustreerde boek staat Rembrandts bekende voorstelling van aartsvader Jacob die de zonen van Jozef zegent. In de verantwoording vermeldt de auteur: ‘ook diverse zeventiende-eeuwse predikanten gaven op hun sterfbed een aartsvaderlijke zegen.’ De identificatie van de gelovige met een - in dit geval oud-testamentische – voorbeeldfiguur, leidde niet alleen tot persoonlijke toeëigening van zijn levensverhaal, maar ook tot concrete navolging ervan.

Gereformeerde heiligen borduurt, net als de onlangs verschenen bundel *Confessional Sanctity* (2004), in zijn theoretische concepten voort op de inaugurele rede *Heiligen, idolen, iconen* (1998) van aartsvader Willem Frijhoff. Het boek is lezenswaardig geschreven en op zijn sterkst waar het de visie van predikanten uit de Nadere Reformatie in beeld brengt. Het laat zien hoe zij in hun verdiepte vroomheid een plaats gaven aan het begrip heiligheid en anderzijds worstelden met de definiëring en begrenzing ervan. Zij moesten zelf opnieuw bepalen wat een aanvaardbare vorm was van het stellen van exempels en wat ontarding zou zijn, zoals teveel afdalen op het uiterlijke, zich door vormen van schijnheiligheid laten misleiden of neigen tot idolatrie. Het fascinerende van de studie van John Exalto is, dat ze laat zien hoe heiligheid, in een kerkelijke gezindte die daar in eerste instantie helemaal mee had gebroken, opnieuw werd uitgevonden. De kerkelijke leraren namen weliswaar afstand van de wijze waarop de heiligenverering in de post-tridentijnse katholieke kerk gestalte had gekregen, met accentuering van gebeden om voorspraak, geloof in wonderen en reliekverering, maar namen bewust of onbewust andere elementen van de traditie wél over. Zo erkenden ze het belang van exemplarische levensvormen en onderkenden deze als bijzonder, religieus geïnspireerd of in alle geval religieus waardevol en navolgenswaardig. Uiteraard creëerden ze daarbij wel hun eigen heiligencanon.

Exalto gaat in zijn studie, die zich concentreert op de zeventiende-eeuw en het meest van zijn materiaal put uit schrijvers van en rond de Nadere Reformatie, in het bijzonder in op drie soorten heiligen: martelaren, profeten en koningen. In de protestantse kringen van de Republiek stonden deze model voor geloofsstrijders, dominees en stadhouders. Gezien de chronologische afbakening gaat iets minder aandacht uit naar het voorbeeld van de martelaren, dat een belangrijke plaats innam in de spiritualiteit van de vroeg-protestantse kerken, en meer naar de exempels van de oud-testamentische profeten, richteren en koningen, die in een tijd van kerkelijke consolidatie toepasselijker waren. Het boek verzamelt rondom het thema van de navolging van heiligen een rijke documentatie uit geschriften en levensverhalen van kerkelijke voormannen als Jodocus van Lodensteijn, Gisbertus Voetius, Theodorus en Wilhelmus à Brakel, Jacob Jansz. Graswinckel, Abraham Hellenbroek, Willem Teellinck, Henricus van Rijn, Jacobus Borstius en Willem Sluiter.

Uiteraard zijn de dominees behoedzaam en stellen ze in hun preken, liederen, catechetische geschriften en verhalenboeken, vanuit hun oriëntatie op de Schrift, vooral bijbelse heiligen voor het voetlicht: de Vaders Abraham, Jacob, Jozef, Mozes, David, Salomo en Paulus als mannelijke modellen en de ‘Moeders van Israël’ Sara, Esther, Ruth, Judith, Susanna en, strict schriftuurlijk ingekleed, Maria als vrouwelijke modellen. Onbevredigend is het feit dat de auteur nauwelijks uitwerking geeft aan de betekenis van die vrouwelijke *exempla* in de gereformeerde traditie. Met de vaststelling ‘in de protestantse exempeltraditie domineert de man’ verantwoordt hij deze inperking kort maar onvoldoende. Het is te hopen dat andere historici van het VU-

onderzoeksprogramma 'heilige personen, heilige patronen' de kans grijpen en het nog braak liggende terrein zullen betreden. Het omslag van het boek maakt de masculiene focus van deze studie trouwens treffend zichtbaar: er was voor de figuur van Asnath, de vrouw van Jozef, geen plaats meer en zij is daarom discreet weggewerkt op de binnenflap.

De afbeelding op het omslag stemt in meerdere opzichten tot nadenken. Het verhaal uit Genesis 48 vertelt namelijk hoe Jacob, tot ontzetting van zijn zoon Jozef, zijn kleinzonen bij de zegen verwisselt. De blinde aartsvader kruist zijn handen en zegent de jongste Efraïm met zijn rechterhand en de oudste Menasse met zijn linkerhand, met als gevolg dat, zoals wel vaker in Genesis, de eerstgeborene zijn rechten misloopt. De gekruiste handen van Jacob worden wel geïnterpreteerd als een voorafbeelding van de kruisiging van Christus en spelen een belangrijke rol in de iconografische traditie, onder meer bij Maarten van Heemskerck en Dirk Coornhert. De uitleg die de auteur geeft bij Rembrandts schilderij is dus te vlak: in dit verhaal gaat het niet alleen om het doorgeven van de zegen, maar om de vraag wíe die zegen ontvangt, in een kennelijke toespeling op het felle theologische debat over de uitverkiezing. Exalto dacht wellicht met een bekend Hollands schilderij de werking van oud-testamentische exempla te illustreren. Maar het aanhalen van een afbeelding of verhaal komt gratis over, als niet tegelijk aannemelijk wordt gemaakt wélke motieven in gereformeerde kring vooral de aandacht kregen en hoe de toeëigening ervan zich precies voltrok. En dan is er nog de vraag of de afbeelding van Rembrandt ooit zal zijn doorgedrongen tot de huiskamers van de theologen en gelovigen waar het in deze studie om gaat, of deel uitmaakte van een heel andere beeldtraditie.

Het lijkt misschien een detail maar het illustreert hoe moeilijk en ambitieus het is om Nederlandse religiegeschiedenis te beoefenen, zoals de auteur beoogt, 'door de combinatie van theologie, etnologie en cultuurgeschiedenis, aangevuld met gegevens uit de literatuurgeschiedenis, de historische pedagogiek en de kunstgeschiedenis' (p. 33). Dat blijkt ook uit de paragraaf over de betekenis van de bijbelse richter Simson. Het in de Gouden Eeuw zeer populaire verhaal laat zich op veel manieren lezen. Men kan er motieven in zien die een voorafschaduwing zijn van Christus: een bevrijder van zijn volk die wordt verraden en na een passie sterft in de strijd tegen de bezetters. Maar men kan er ook eenvoudigweg een uitbeelding in zien van de deugd *fortitudo* of van de mens die bezwijkt aan de verleidingen der lust. Exalto noemt voorbeelden van Simsonvoorstellingen van Rubens, Matham, Rembrandt, Van Couwenbergh en Merian en gaat in op dramatische uitbeeldingen bij De Koningh, Vondel en Milton. Hij beschrijft hoe Simson voor Luther een identificatiefiguur was omdat hij de steunpilaren van de (Roomse) afgodentempel omver trok en ook later voorkomt in een literaire Lutherse traditie. Tenslotte analyseert hij stichtelijke Simsonbeschouwingen van de Zeeuwse predikant Willem Teellinck. Alles samen een boeiende geschiedenis van het Simsonmotief, maar de onderlinge relatie van die renaissancistische, katholieke, lutherse en gereformeerde Simsonbeelden wordt niet duidelijk. Voor gereformeerde gelovigen waren de geïllustreerde Schutbijbel en het tractaat van Teellinck, naast de Statenbijbel, waarschijnlijk de enige bron waarmee ze in aanraking kwamen. Was voor hen, net als voor Luther, Simson een identificatiefiguur? Het theaterwerk kenden ze niet, zeker niet Vondels stuk dat dateert uit een periode waarin de kunstenaar al twintig jaar belijdend katholiek was. Het is jammer dat Exalto voorbijgaat aan Vondels gedicht *Samson* in de portretgalerij van *De Helden Godes* uit 1620: als er één werk van een Nederlands renaissancedichter een typisch voorbeeld is van een protestantse heiligencanon, dan wel *De Helden Godes* uit Vondels doperse periode.

Bovenstaand voorbeeld geeft een indruk van de manier waarop Exalto voorbeelden uit verschillende confessionele tradities naast elkaar zet en bronnen van verschillend karakter verbindt in een soms wat springerig chronologisch kader. Misschien is het inderdaad zo dat

heiligenverhalen, beelden en exempels zich gemakkelijk tussen de verschillende kerkelijke kampen bewegen, net als de melodieën van liederen. De taal die protestanten en katholieken hanteren, laat sterke overeenkomsten zien: de Delftse priester Stalpart van der Wiele spreekt in zijn heiligenliederen even gemakkelijk van ‘mannen Gods’ en ‘helden van het geloof’ als de dominees uit dit boek. Ofschoon Exalto incidenteel verwijst naar de katholieke iconografie en literaire traditie, blijft de katholieke hagiografie en kerkelijke praktijk verder helaas geheel buiten het blikveld van deze studie.

Charles van Leeuwen